

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՏԵՍԻԼՔ ԱՐԱՐԱՏԻ VISIONS OF ARARAT

ՔՐԻՍՏՈԼԵՅԸՐ Ճ. ՈՒՕՔԸՐ

«Հայաստան-Ազգի մը վերապրումը» հեղինակին այս նոր հատորը (157 էջ). անգլերեն շատ շահեկան հաւաքածոյ մըն է հայութեան եւ Հայաստանի մասին գրական, պատմագրական, աշխարհագրական, ընկերային եւ քաղաքական բնոյթ ունեցող գրութիւններու, որոնք տասնեութիւն շաւաղակալից գլուխներու տակ ժամանակագրական կարգով շարադրուած են, սկսելով մեր պատմութեան հնագոյն դարերէն եւ հասնելով մեր ժամանակակից շրջանին:

Ք.Ճ. Ուօլըր իր կուռ յառաջաբանին մէջ երախտապարտօրէն կը յիշատակէ անունը Ամենայն Հայոց Հայրապետին, որուն թելադրանքով եւ փաշայեանքով ձեռնարկած է այս համադրումի աշխատանքին: Ան կ'ընդունի որ իր կատարած ընտրութեան մէջ քացք կան՝ որովհետեւ, հարկադրաբար զանց ըրած է կարգ մը գրութիւններ, որոնցմէ անհնարին էր մէջքերումներ կատարել: Միեւնոյն ատեն, ան խուսափած է «ազգային նկարագիրը» սեւեռելու փորձութենէն հայ ազգին՝ անոր պատմութեան ալլազանութեան (diversity) եւ տարածուն միջազգային սփիւռք մը ունենալուն պատճառով: Ըստ հեղինակին, այս ժողովուրդին պատմական ալլազանութիւնը կը քաջատրուի մասամբ անոր արձանագրեալ տարեգրութեան երկարութեամբը եւ մասամբ ալ իր բնօրրանին ցամաքապատ ըլլալուն եւ դարերու ընթացքին մեծ ուժերու մէջտեղ գտնուելուն մշտական սեղմումին հետեւանքով: Ասիական լեռնային փոքր հողատարածքի մը վրայ փորձանաւոր քաղաքական, ռազմական եւ ընկերային

պայմաններու ճնշումին տակ ապրող այս ազգին գոյատեւումը զարմանահրաշ երեւոյթ է:

Հաւաքածոն, հետաքրքրական ժամադրավայրն է անգլիացի երկու սեռէ նախապահորդներու, պատմագէտներու, աշխարհագէտներու, նարտարապետ-տեսաբաններու, գրողներու, ընկերաբաններու, քաղաքական-ռազմական հրապարակագիրներու, եկեղեցականներու, ականաւոր դիւանագէտներու, որոնք թուղթին յանձնած են իրենց ենթակայական կամ առարկայական տպաւորութիւններն ու վկայութիւնները, հայութեան եւ անոր հայրենիքին մասին դարերու երկայնքին: Զտամկացնելու համար ընթերցողներու հետաքրքրութիւնը եւ չփնացնելու համար գիրքին ընթերցումին առթելիք իմացական վայելքը, պիտի բաւականանամ ամփոփ կերպով ներկայացնել հատորին մէջ երեւցող այս արտասովոր անձերը:

Առաջին գլուխը, հայ ազգին հնագոյն եւ միջին դարերու պատմութեան նուիրուած սեղմ եւ սակայն շատ շահեկան վերնայում մըն է, որ ետ կ'երթայ մինչեւ Հերոդոտոս, Քսենոփոն եւ Պարսից Դարեհ Արքայի արձանագրութիւնները եւ կ'անդրադառնայ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ գոյառած մեր թագաւորութիւններուն եւ Եւրոպայի եւ յատկապէս Անգլիոյ թագաւորներուն հետ փոխարարներութիւններուն:

Երկրորդ գլուխէն սկսեալ, ժամանակագրական կարգով կը հանդիպինք ձօն-Քարդրայդին, առաջին անգլիացի նախապահորդին որ 1745ին Հայաստան այցելած է, Շահ Աքբասի՝ հայութեան բռնագաղթէն առաջ, եւ նկարագրած է Զուղայի

հայոց կեանքը: 1677ին. Ճօն Ֆրայլըրը ներկայացուցած է նոր Ջուդայի հայոց կեանքը:

Անգլիացի մեծագոյն պատմաբան՝ էտուլըրտ Կիպլընը, իր «Հռոմի Քայքայումը եւ Անկումը» նշանաւոր գիրքին մէջ, 1776ին, բողոքականութեան հայկական ծագումին մասին հաստատումներ ըրած է:

Շատերուն ծանօթ է անգլիացի բանաստեղծ Ճօրն Կորտըն Պայրընի հայերէն սորվելու ջանքը Վենետիկի Միխիթարեան հայրերուն մօտ, 1816ին, եւ կ'արժէ ծանօթանալ այս ազատատենչ հոգիին՝ հայութեան եւ մեր լեզուին մասին մտածումներուն: Յատկանշական է որ 1383ին Կառլըր անունով անգլիացի բանաստեղծին՝ ամօթխած հայ օրիորդի մը մասին գրած ֆերբուածէն ետք, մինչեւ Պայրըն, անգլիական գրականութեան մէջ ոչինչ կայ հայութեան մասին:

Սըր Ռոպըրդ Գըր Բորդըր (1772-1842) եւ Գէրդըն Ռիչըրտ Ուիլյարսհըմ 1839ին, փաղափամայր Անի այցելած են եւ յատկապէս նկարագրած Արֆայական պալատի աւերակները:

Ճէյմզ Մօրիէր (1780-1749), 1812 եւ 1818ին երեւան եւ էջմիածին այցելած է: 1824ին Իսպահանի հաճի Պապա վէպին հեղինակն է, ուր նկարագրուած են պարսկահայ գիւղական կեանքի սովորոյթները եւ կենցաղը:

Ճօրն Պարօ (1803-81) Լաւենկրօ վէպին մէջ «խնդալ» բային խոնարհումին գուարնալի դասաւանդութեան ներկայ կ'ըլլանք: Այդ առթիւ կը տեղեկանանք որ Փրանսացի ժեզուիթ վարդապետ մը 1713ին, Հռոմի մէջ 700 էջանի Հայերէն-Լատիններէն բառարան մը հրատարակած է:

Կը հանդիպինք, հայ ժողովուրդի տառապանքին ցաւակից եւ մեծ բարեկամ, Բրիտանիոյ Վարչապետ Կատըսթօնին

(1809-98) եւ իրեն ժամանակակից փաղափական դէմքեր՝ Ճօրն Տակլըս Քէմպլին (1829-1900) եւ Ճ.Ն. Բըրգընին (1859-1925) եւ բանաստեղծ Ուիլյըմ Ուաթսընին (1856-1924), որոնք բուն-օրէն դատապարտեցին թիւրք պետութիւնը, հայ ժողովուրդին վրայ գործադրուած խուժդուժութեանց համար: Հատորին մէջ տեղ տրուած է Կատըսթօնի 86 տարեկանին արտասանած վերջին ճառին:

Ուշագրաւ մտաւորական դէմք մըն է Ֆ. Գ. Գոնիպեր (1856-1924), ռահվիրան Անգլիոյ մէջ հայագիտական ուսմանց հաստատումին: Ան, մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը ցոյց տուած է հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ մշակոյթին հանդէպ ու թարգմանած է «Բանալի Ճշմարտութեան» ձեռագիրը, որ կը կարծուի թէ միակ գրութիւնն է որ մնացած է արեւելեան Պաղիկեան անունով ծանօթ հին եւ հայ բողոքական աղանդէն:

Ընդառաջելով կարգ մը հայ եպիսկոպոսներու խնդրանքին, երկու Անկլիկան եկեղեցականներ՝ Չարլզ Ռոպինսօն եւ Ուիլյըմ Էվերընկըմ, Կիլիկիա եւ Նրուսաղէմ գացած են 1881ին եւ 1892ին եւ տեսակցած Սիսի Կաթողիկոսին եւ Նրուսաղէմի Պատրիարքին հետ՝ աստուածաբանական ճեմարանի մը հաստատումին կարելիութիւնները ուսումնասիրելու համար: Հետագային, երկու անկլիկան եկեղեցականներ՝ Նօէլ եւ Հարլըտ Պաֆսըն եղբայրները, 1918-25 տարիներուն, իրենց հայանպաստ արտայայտութիւններով եւ հայ որբերու հանդէպ ցուցաբերած հոգածութեամբ, պիտի արժանանային հայութեան խորունկ երախտագիտութեան:

Ճանապարհորդներու փաղանգին մէջ բացառիկ տեղ մը վերապահուած է Հ. Ֆ. Պ. Լինչին (1863-1913), որուն երկհատոր գիրքը, Armenia-Travels & Studies, անառարկելիօրէն գլուխ գործոց մըն է եւ

Արարատին ձօնած իր հոյակապ նկարագրականը գեղարուեստական սրտառու իրագործում մը:

Հասնելով Առաջին Աշխարհամարտին, Մեծ Եղեռնի մասին կը գտնենք տպաւորիչ վկայութիւնները, 1916 Նոյեմբերին, Բրիտանիոյ Վարչապետ՝ Հ.Հ.Ասֆուլթիին, Վայֆաունդ Պրայսին, Քրուի Մարֆիզին, Օնայրին Ուիլերմզին: Պրայս գրած է նաեւ յառաջաքանը "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire" ստուարածաւալ կապոյտ գիրքին, որուն վաւերագրերուն մեծ մասին ստուգումը եւ խմբագրումը կատարած է Արտաֆին Գործոց Նախարարութեան մէջ աշխատող Արնօլտ Թօյնպին որ գիրքին վերջաւորութեան աւելցուցած է հայոց պատմութեան եւ Հայաստանի աշխարհագրութեան մասին վաթսուն էջնոց յօդուած մը: Նկատառութեան արժանի է հեղինակին խորհրդածութիւնը կապոյտ գիրքի տեղեկագրերու վաւերականութեան մասին Թոյնպիի ետքէն արտայայտած թերահաւատութիւնը:

Ս. Աշխարհամարտի զինադադարէն ետք, կարեւոր ներդրումներ կարելի է նկատել ռազմագիտական-պատմաբան Ու. Է. Տ. Ալէնի «Հայերը իրենց Անցեալը եւ Ապագան» աշխարհասիրութիւնը 1920ին եւ 1953 հրատարակած Caucasian Battlefields հատորը, որ կը զբաղի կովկասի վիճակով Պոլշեիկեան յեղափոխութեան հետեւանքով՝ Ռուսական ճակատին փլուզումով:

Հատորը բերուած է իր աւարտին, ժամանակակից ճանապարհորդագիր Ֆ. Մարգտլընի ներկայ Հայաստանին այցին նկարագրութիւնով:

Ք. Ճ. Ուօլըրը իր ինքնատիպ եւ յստակ լեզուով ու ոճով, պատմաբանի գուսպ եւ դիպուկ դատումներով, նիւթերու ներդաշնակ շարահիւսութեամբ, համբերատար պրպրումներով եւ բծախնդրօրէն ընտրած մէջբերումներով, որոնք, ըստ իս, գիրքին մեծագոյն արժանիքը կը կազմեն, յաջողած է խումբ մը անգլիացիներու աչքով մեզի համար վերակերտել՝ մեր աշխարհին, մեր անցեալին եւ ընդմիշտ կորսուած կեանքի մը հմայուն պատկերը:

Շնորհակալութիւն եւ շնորհաւորութիւն, մեր ազգին անկեղծ բարեկամ Ք. Ճ. Ուօլըրին:

ԿԱՐՊԻՍ ԵՍԱՅԵԱՆ